

TAKÁCS PÉTER

A WEIMARI KÖZTÁRSASÁG KORÁNAK ÁLLAMELMÉLETE

ÁLLAMELMÉLET A XX. SZÁZADBAN (2)*

Az államtan történetének leggazdagabb, mai szemmel klasszikusnak mondható korszaka az ún. weimari köztársaság időszakára esett. E köztársaságot az alkotmány teremtette meg, amelyet a forradalmi Berlin helyett egy békés vidéki kisvárosban, Weimarban összeült parlament fogadott el 1919 augusztusában, s amit ezért „weimari alkotmánynak” mondanak.

A WEIMARI KÖZTÁRSASÁG ♦ Az ún. weimari alkotmány a német történelem új korszakának nyitánya volt. Mindenekelőtt megszüntette a *monarchiát* és bevezette a *köztársaságot*. Továbbá: a német államot – felszámolva a lokalitás több évszázadon át féltve őrzött, még a XIX. században is privilégiumokkal tarkított hagyományait – *centralizált* jellegű *szövetségi* állammá alakította (továbbra is „birodalomnak” nevezve azt). A politikai-közjogi rendszert *demokratizálta*, a kormányzati rendszert pedig elvileg *parlamentáris* jellegűvé alakította. A hagyományos politikai *szabadságjogok* mellett elismert néhány *szociális jogot* is, melyek érvényesítését, ha garanciák nélkül is, az új állam feladatává tette.

Ez az alkotmány azáltal jöhetett létre, hogy a különböző politikai erők *kompromisszumot* kötöttek egymással. A kompromisszumok mögött azonban alkotmányos *konstrukciós hibák* is álltak. A *szövetségi* jelleg *unitárius* elemekkel és egy tagállam, ti. Poroszország túlsúlyával társult. A *parlamentáris* kormányzati rend *prezidenciális* vonásokkal egészült ki. Ezért a „weimari rendszer” meglehetősen *törékeny* volt, és folyamatosan a politikai stabilitás megingásának ve-

* Részlet a szerző *Államtan. Az állam általános elmélete* címen készülő könyvéből. A szerző a Budapesti Corvinus Egyetem tanára

szélyével kellett szembenéznie. Erre már az alkotmány megfogalmazói is számítottak, s garanciákat próbáltak a szövegbe iktatni. Ilyen volt például a híres 48. szakasz, amely a közbiztonság és közrend védelme érdekében – a fegyveres erő bevetését és egyes jogok figyelmen kívül hagyását jelentő – ún. *szükségrendeleti kormányzásra* (más fordítások és értelmezések szerint: *kivételes hatalomgyakorlásra* vagy *diktátori intézkedések meghozatalára*) hatalmazta fel a köztársasági elnököt, pontosabban ahogy akkor nevezték: a birodalmi elnököt. Ennek lehetősége később csaknem 250 alkalommal fel is vetődött, s az utólagos állambírószági kontroll lehetősége mellett mindig az elnök döntötte el, hogy alkalmazható-e a 48. szakasz.

Egy további konstrukciós hiba az volt, hogy nem létezett ún. *parlamentariizmus*, így aztán a pártrendszer „töredezett” lett; szinte bármely párt bekerülhetett a *Reichstag*ba [parlamentbe], s még a jelentősebb pártok száma is meghaladta a tízet. A tizennégy év alatt húsz kormány váltotta egymást. A *gyenge kormányokat* az *erős köztársasági elnökök* hatalma ellensúlyozta. A politikai rendszerben jelentős szerepre tettek szert a szélsőséges politikai erők, utcán garázdálkodó erőszak-szervezeteikkel együtt, melyeket az állam nem tudott megfékezni. Az 1930-as évek elejére a parlament teljesen működésképtelenné vált, a jogállami rend intézményei elveszítették erejüket. A hibák és diszfunkciók ilyen kombinációját a politikatudományban olykor még ma is egy rendszer *weimarizációjának* nevezik. Bár a weimari rendszer bukását (1933) az „ordas eszméket” követő „embertelen emberek” politikai mozgalmai idézték elő, abban az alkotmány gyengeségének is szerepe volt.

A rendszer szimbolikus lezárása az ún. *Preußen-schlag*-per volt (1932), mely lényegében a Weimari Köztársaság föderalizmusának *de facto* felszámolását jelentette. A per akörül forgott, hogy a Franz von Papen vezette jobboldali birodalmi (össz német, „szövetségi”) kormánynak jogában állt-e felmenteni hivatalából a szociáldemokrata porosz kormányt. A per a Lipcsében székelő *Staatsgerichtshof* [állambírószág] előtt zajlott, s témánk szempontjából azért érdekes, mert az egyes feleket a kor legkiválóbb államtudós jogászai képviselték. A birodalmi kormányt Carl Schmitt, valamint Carl Bilfinger és Erwin Jacobi; a felmentés ellen fellépő porosz tartományi parlament szociáldemokrata frakcióját, többek között, Hermann Heller, Centum-párti frakcióját Hans Peters, Poroszországot Gerhard Anschütz és Friedrich Giese, a bajor államot pedig Hans Nawiasky.

A WEIMARI ÁLLAMELMÉLET FŐBB KÉPVISELŐI ♦ A „weimari korszak államelmélete” kifejezéssel számos gondolkodó egymásra reflektáló, egymással vitázó, ám többnyire közös fogalmi nyelven zajló *diskurzusát* jelöljük. Közülük külön is említést érdemel Gerhard Anschütz, Ernst Fraenkel, Herman Heller, Walter

Jellinek, Erich Kaufmann, Hans Kelsen, Otto Kirchheimer, Otto Koellreutter, Gerhard Leibholz, Hans Nawiasky, Franz Leopold Neumann, Hugo Preuß, Fritz Stier-Somlo, Richard Schmidt, Carl Schmitt, Rudolf Smend, Richard Emil Thoma és Carl Heirich Triepel. Az ő elméletükre valamilyen formában még ki-
térek.

AZ ELMÉLET VIRÁGZÁSÁNAK OKAI ♦ Az, hogy az állam elmélete e korszakban
kivirágzott, több okra vezethető vissza.

Mindenekelőtt arra, hogy (α) mind a gyakorlati politikai törekvések, mind a
tisztán elméleti eszmefuttatások az alkotmányos rend problémáinál kötöttek
ki. Az államtan *középpontjába* – tovább erősítve az államelmélet jogi jellegéről
már korábban kialakult elgondolásokat – az *alkotmány* került. Ehhez azonban
igen hamar a közigazgatás problémája is felzárkózott.

A különböző társadalmi és politikai erők – a kompromisszumok mögött, s
részben az alkotmány konstrukciós problémái által lehetővé téve – továbbra is
más és más irányokban kívántak haladni, ezért a politikai törekvések részben
jogtudományi, részben ideológiai formákat öltöttek. Az ideiglenesen lezárt
gyakorlati vitákat a tudósok alkotmányértelmezési polémiái egy másik síkon
újra megnyitották. Olykor még a tudományódszertani nézeteltérések hátte-
rében is alkotmányos megfontolások húzódtak meg. A viták elevensége – fo-
galmazott a mai német szakirodalomban Gerhard Robbers – annak volt be-
tudható, hogy az elméleti *vitáknak* e sajátos államberendezkedés viszonyai kö-
zött politikai *tétjük volt*: a vitázó felek az adott körülmények között azt feltéte-
lezték, hogy egy-egy elméleti álláspont jelentős mértékben befolyásolja az ál-
lam közjogi szerkezetének alakulását. Nem rajtuk múlt, hogy ezt a közjogi
szerkezetet, végül is nem ők, hanem a politika valóságos erői alakították, s így
a köztársaság bukása vitáikat az államtan máig leggazdagabb *történeti* forrásá-
vá tette, melyből később sokan merítettek.

Például ebből a korszakból, egészen pontosan Hermann Heller elméletéből
származik a *szociális jogállam* eszméje, melynek alkotmányjogi követelmény-
ként való megfogalmazására (egyébként Heller egyik tanítványának köszön-
hetően) csak jóval később, az 1949-es bonni alaptörvényben került sor.

Ekkor vetődött fel – Heinrich Herrfahrdt és Erich Kaufmann munkáiban – a
konstruktív bizalmatlansági indítvány lehetősége, vagyis az az alkotmányjogi
konstrukció, amely szerint egy kormány leváltása csak életképes parlamenti
többség biztosítása mellett lehetséges. Ezt is csak a bonni alaptörvény vezette
be.

Ugyancsak ekkor vált széles körben elfogadottá az *alkotmánybíráskodás* osztrák, vagy későbbi elnevezése szerint „európai” modellje, amelyet Hans Kelsen

honosított meg ugyan Ausztriában, de amely megint csak a bonni alaptörvény révén vált mintává a demokratikus fejlődés útjára lépő európai államok számára.

A weimari elmélet elevenségének másik oka (β) a szóban forgó alkotmány *progresszív* volta. Az elismert szociális jogok például az állam *szociális* jellegének újfajta értelmezéséhez, valamint az alkotmányértelmezés, azon belül pedig az *alapjog-értelmezés* új elméletének megfogalmazásához vezettek. Ennek keretében – egyebek mellett Rudolf Smend elméletére alapozva – azt hangsúlyozzák, hogy a *szabály* szövege és a mögötte meghúzódó *érdekek* mellett tekintettel kell lenni azokra az *értékekre* is, amelyeket az új alkotmány vezetett be az új rendbe.

Egy további (γ) központi problémát – mint a háborús és a forradalmi korszakok után mindig – a *megszakítottság és folyamatosság* vetett fel. Sokan azt szerették volna tisztázni, hogy a weimari állam vajon mennyiben folytatása a régieknek, és mennyire új.

A köztársasági jelleg, melynek már ekkor volt némi republikánus felhangja, az állam újszerű voltát erősítette. Az új állam hivatalnoki kara ugyanakkor – mely személyileg ugyanazokból állt, mint 1919 előtt – a folyamatosságot sugallta, minthogy a köztisztviselő kar ethosza nem sokban különbözött a korábbitól. E kérdést persze elhomályosította, hogy a német állam részben a weimari korszakban esett át az egyik legjellegzetesebb XX. századi modernizáción: *igazgatási állam* lett. Olyan állam, amelyben egyes igazgatási vezetők nagyobb befolyással rendelkeznek, mint sok törvényhozó, az általuk kiadott rendeletek pedig nagyobb szerepet játszanak a társadalom életében, mint a törvények (bár *pro forma* ez utóbbiaknak vannak alárendelve).

A közigazgatás jog bizonyos kontextusokban az alkotmányjog elé is került. Jól érzékelteti ezt, hogy amikor a modern német közigazgatási jog atyja, Otto Mayer, aki azért lényegében a korábbi korszakhoz, vagyis a császári Németországhoz tartozott, csaknem 30 év múltán (ti. ³1924-ben) újra megjelentette híres (először ¹1895-96-ben, majd ²1914-17-ben kiadott) tankönyvét, akkor az előszóiban kissé túlzó módon így fogalmazott: „Időközben nem sok minden történt; az alkotmányjog elment, a közigazgatási jog megérkezett”.

A folyamatosság és megszakítottság egy sajátos aspektusa az elmélet történetéhez való viszony volt. A weimari korszak államtanának képviselői – amint arra a magyar szakirodalomban Szilágyi Péter utalt – „az elméleti hagyományok kritikus feldolgozására” törekedtek, ami (δ) ugyancsak élénkítette vitáikat, hiszen a lehetséges elméleti pozíciók újragondolására ösztönzött. A legkritikusabb feldolgozást egyébként Hermann Heller nyújtotta, akinek valódi elmélete – posztumusz megjelent főművét leszámítva – lényegében mások bírálatából állt elő.

Az államtudomány virágzásához (ζ) nagyban hozzájárultak továbbá azok a – részben tudományos, részben más jellegű – nézetkülönbségek és ellentétek is, amelyek az állam- és a jogtudományban természetesen ugyan, de azt máskor nem szövik át keresztül-kasul. Az állam tudósai között számos jellegzetes törvonal (a kor militáns nyelvén fogalmazva: frontvonal) volt kimutatható, ám az egyes vonalak mögött nem ugyanazok álltak. Vagyis azok, akik az egyik kérdésben egymással szemben álltak, egy másikban azonos nézeteket vallottak és így tovább.

Végül, az élénk államelméleti vizsgálódásoknak részben oka, részben következménye (η) a tudományos infrastruktúra kedvező alakulása. A legjelentősebb fejlemény egy szakmai egyesület, a *VDS_{StRL}* létrehozása volt. Ez utóbbi két kérdésre külön is kitérek.

SZAKMAI NÉZETKÜLÖNBSÉGEK ÉS POLITIKAI ELLENTÉTEK ♦ Az egyik legjellegzetesebb szakmai véleménykülönbség *módszertani* jelleget öltött: egyesek az államtudományt *jogtudományként*, sőt ún. *tiszta jogtanként* fogták fel (Hans Kelsen), voltak, akik azt *valóságtudománynak* tartották, vagyis lényegében *szociológiaként* gondolták el (Hermann Heller), s végül, akik azt hangsúlyozták, hogy az államtudomány – mivel a társadalmi és a jogi-normatív valóság az *elméletben* és az *eszmékben* is felmutatható – valójában *szellemtudomány* (Rudolf Smend).

Egy másik különbség aszerint alakult ki, hogy ki mit gondolt a *tudományos* elmélet és a *politika* viszonyáról, illetőleg mennyire fogadta el a *tudomány* és az *ideológia* közötti – gyakran fokozati, máskor minőségi – különbségeket. E tekintetben Kelsen, s kisebb mértékben Smend álltak az egyik oldalon, s mindenki más a másikon.

Egy további nagy ellentét a *jogi pozitivizmus* és a *természetjog* szokásos szembenállása volt. A weimariak jelentős része pozitivizmust fogadta el; Kelsen mellett például szinte kivétel nélkül ide tartoztak a kommentárok, kézikönyvek és jogi tankönyvek írói (Anschütz, Stier-Somlo, W. Jellinek), de mások is. Maga a pozitivizmus is sokféle volt: a *szociológiai pozitivizmus* értelmében – mint Gerhard Robbers egy 1993-as elemzése rámutatott – pozitivistá volt Carl Schmitt is; ám ő – ugyanúgy, mint „ellenfelei”, Hermann Heller vagy Rudolf Smend – erélyesen bírálta a jogi pozitivizmust, s alkalmasint szellemtudományi álláspontot foglalt. Erich Kaufmann ugyancsak szellemtudományi állásponton volt, de kifejezetten természetjogi nézeteket vallott. A jogi pozitivizmust más oldalról mások is bírálták és próbálták korrigálni (például H. Triepel), de a közjogászok többsége szemében azt – ebben a korban legalábbis – semmi sem tudta megrendíteni.

Végül, mindehhez jött még e gondolkodók *világnézete és politikai meggyőződése* is. Kelsen lényegében liberális volt, aki szimpatizált a szociáldemokrata nézetekkel, de értékrendjének nagyon ritkán adott hangot, s elméletében többnyire nem jelenítette meg közvetlenül politikai nézeteit. Carl Schmitt a korszak egyik különleges politikai eszmerendszerét, a „forradalmi konzervativizmust” képviselte, számos kérdésben a jobboldalon állt, világnézeti szempontból pedig mélyen katolikus volt (ami politikailag abban fejeződött ki, hogy tanácsadóként a keresztény Centrum-pártot segítette). Smend ezzel szemben mérsékelt konzervatív volt, s a német evangélikus egyházban vállalt aktív szerepet (főleg persze 1950 után, amikor is egy evangélikus egyházi folyóiratot is alapított). Hermann Heller szocialista nézeteket vallott, s be is lépett a szociáldemokrata pártba (különös módon az egyetemi habilitációját megelőző napon, s azzal a „fenntartással”, hogy a párt ideológiájának részét képező tételek közül a történelmi materializmust és az internacionalizmust nem fogadta el), részt vett továbbá a munkáspártokhoz közelálló népfőiskolai mozgalomban.

A NÉMET ÁLLAMJOGTANÁROK EGYESÜLETE ♦ Az államelmélet művelői, akiknek többsége közjogot tanított valamelyik egyetemen vagy főiskolán, 1922-ben – Heinrich Triepel kezdeményezésére – megalapították a *Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer* [Német Államjogtanárok Egyesülete, *VDStRL*] nevű szakmai szervezetet. Az egyesület, melynek eleinte 40–50, később csaknem 100 tagja volt, szakmailag meglehetősen aktív volt (egészen 1931-ig, amikortól egy időre szüneteltette tevékenységét): évente *szakmai konferenciákat* rendezett, ahol a résztvevők két-két fontosnak tartott, gyakorlati aktualitásokkal is rendelkező államelméleti-közjogi kérdést tárgyaltak meg. A referátumok és korreferátumok, valamint a fontosabb hozzászólások anyagát rendre megjelentették az egyesület *Veröffentlichungen der Vereinigung deutscher Staatsrechtslehrer* [A *VDStRL* közleményei, 1922-től] című időszak kiadványában.

Az 1922-es, Berlinben tartott alakuló ülést követően az első konferenciát 1924-ben tartották Jénában *A német föderalizmus a múltban, a jelenben és a jövőben*, valamint *A birodalmi elnök diktatúrája a birodalmi Alkotmány 48. szakasza* alapján című témákat megvitatta. Az előbbi téma vitája G. Anschütz referátuma és K. Bilfinger korreferátuma, az utóbbi pedig C. Schmitt referátuma és E. Jacobi korreferátuma alapján zajlott.

Az egyesület tagjai 1925-ben Lipcsében jöttek össze, hogy *A közjog védelme a rendes és a közigazgatási bíróságok révén* című témát, valamint *A közösségi alkotmányjog legújabb fejleményei Németországban* című témát megvitassák. A harmadik összejevetelt Münsterben tartották 1926-ban, ahol *A törvény előtti egyenlőség a Birodalmi Alkotmány 109. szakasza alapján* című, valamint *Az adójog hatása a köz-*

jog fogalomképzésére című témáról vitatkoztak. Az 1927-es müncheni konferencián *A szabad véleménynyilvánítás joga és A törvény fogalma a Birodalmi Alkotmányban* című témákat tárgyalták. Az 1928-as, Bécsben tartott szakmai tanácskozáson az egyik téma *Az állambíróság fogalma és kialakulása* volt, a másik pedig *A közigazgatási aktusok felülvizsgálata a rendes bíróságokon*. Az 1929-es frankfurti összejeövetel egyik ülésén *A szövetségi és a tagállami jogrend viszonyának* a kérdését tárgyalták, a másikon pedig *A közintézmények közigazgatási joga* címűt.

Végül, a weimari korszak utolsó tanácskozására 1931-ben került sor Halléban. Ennek egyik témája *A közszolgálati jog fejlődése és reformja* volt, a másik pedig *A választójog reformja*. A vitázó felek talán még itt is feltételezték, hogy álláspontjuk befolyásolja majd a német közjogot, ám ebben – amint az utókor pozíciójából az ilyesmit mindig könnyű megállapítani – nagyot tévedtek.

Ezután – ahogy rezignált semmitmondással már akkor is fogalmaztak – a „politikai helyzetre tekintettel” nem voltak szakmai tanácskozások, s az egyesületet 1933-ban – ahogy persze csak később szokták mondani – *gleichschalt*olták a náciik. Bár 1938-ig még formálisan létezett, érdemben nem csinált semmit. A II. világháború után újjáéledt (az első szakmai tanácskozást Heidelbergben tartották 1949-ben) és jelenleg is működik kb. 650 taggal.

A TUDÓSOK GENERÁCIÓI ♦ A weimari államelmélet képviselőinek munkásságát alább generációs metszetben tekintem át.

A szóban forgó másfél évtizedben ugyanis aktív volt még a korábbi korszak néhány idősebb államjogásza, „Weimar” intellektuális és tudományos arcukat ugyanakkor azok alakították ki, akik 1920 táján érték el az „érett férfikort” és ekkor léptek alkotó korszakukba. Közülük négyen ma már az államtan klasszikusai: a szakirodalom szinte egyöntetű véleménye szerint e korszak négy legjelentősebb államelméleti gondolkodója Herman Heller, Hans Kelsen, Carl Schmitt és Rudolf Smend volt. Az ugyancsak érett férfikorban lévő kortársaik egy része, munkásságát illetően később ért be, vagy valamilyen tartalmi okból inkább a következő korszakhoz sorolható.

Több gondolkodó szakmai pályája a weimari időkben indult, de azt követően teljesebben ki. Őket alább „fiataloknak” nevezem, noha egyik-másikuk a szóban forgó korban már harmincas éveiben járt. Generációtól függetlenül utalok a tudomány egyik műfaji metszetére is, nevezetesen a lexikonokra, tankönyvekre és kézikönyvekre.

A „NAGY ÖREGEK” ♦ A Weimarhoz asszociált csaknem másfél évtizedben aktív volt még az ún. wilhelmiánus Németország néhány idősebb, nagy tekintélyű államjogásza.

Közéjük tartozott a Lipcsében tanító Richard Schmidt, akit később úgy jellemeztek, hogy „tulajdonképpen nem nagy jogtudós”, de ő az „utolsó enciklopédista”. E fordulat arra utal, hogy a tudományban alkalmasint azt is elismerik, ha valaki nem „kevés dologról sokat”, hanem „sok dologról keveset” tud. Ők az enciklopédisták. Schmidt egyébként ez idő tájt főleg büntetőjoggal foglalkozott, s a korszak végén, 1933-ban emeritált. Később, nyugalmazott professzorként – egykori, nem túl nagy hatást kiváltó általános államtanát [*Allgemeine Staatslehre*, 2 kötet, 1901-1903] felidézve és felülbíráva – írt egy tudománytörténeti szempontból ugyancsak elhanyagolható összefoglaló *Grundriß der Allgemeinen Staatslehre oder Politik* [Az általános államtan vagy politika alapvetése, 1938] címen.

Aktív volt még Carl Heirich Triepel is, aki korábban nemzetközi jogásként szerzett nagy tekintélyt; a *Völkerrecht und Landesrecht* [Nemzetközi jog és belső állami jog, 1899] című írásában például ő alapozta meg a *nemzeti* és a *nemzetközi jogrend dualizmusának* elméletét.

Munkásságát már csak azért is érdemes megemlíteni, mert abban az *államtudomány és a politika* viszonyával kapcsolatos, egyébként szokványos álláspontja mellett egy akkor még kifejezetten *újszerű érvet* fogalmazott meg. (A tudománynak ugyanis, jegyzem meg mellékesen, nemcsak az „új dolgok” kitalálása, hanem az egyes álláspontok melletti érvek kidolgozása is feladata). Mivel az állam politikai jellegű intézmény – állította, nyilvánvalóan a Gerber-Laband féle elmélettel szemben, de Kelsen tiszta jogtanának politika-mentességre ösztönző megfontolásait is bírálva –, az *államtudomány* nem művelhető a *politikai összefüggések* figyelembe vétele nélkül. Az állam *tiszta szemlélete* „csalóka látászat”, vagyis nem lehetséges, s az ilyen elmélet – mint mondta – *kiüresíti a tudományt*. Hogy mit is jelent ez a „kiüresítés”, azon ma is elgondolkodhatunk, de Triepel feltehetőleg a „politikailag el nem köteleződőt” értette alatta. Az ilyen tudomány azonban – hangsúlyozta (s elméletében ez az újszerű) – akár az *önkénynek* is kiszolgálójává lesz. Mintha azt mondta volna: az értékmentes tudomány nem a tudományt védi a politikával szemben, ahogy azt többen feltételezik, hanem *mindenféle* politika kiszolgálója. Szomorú, de a kelsen elméletre ez némileg megáll, csupán a „kiszolgálója” helyett kell „mindenféle politika által felhasználhatót” mondani.

Az államtudományok képviselőinek – ment tovább Triepel – részt kell venniük a politikai életben is. Ennek ő maga (bár ez nem következett volna teóriájából) azzal adott nyomatékot, hogy rendszerint tagja volt valamilyen politikai pártnak. Így aztán „belső szemlélőként” írhatott alkotmányos státuszukról;

például a *Die Staatsverfassung und die politischen Parteien* [Az alkotmány és a politikai pártok, 1928] című munkájában. Igaz, amikor a Német Nemzeti Néppárt túlságosan nacionalistává és antiszemitává vált, 1930-ban ki is lépett belőle. Rektorságát még 1927-ben azzal adta át utódának, hogy „e köpeny [ti. a rektori talár] nehéz, s jó, hogy ez így van; mert az embert nem fújja el benne a szél.” A náci időkben nem lett nemzetiszocialista, de lényegében hallgatott. Hallgatása fejében megtarthatott egy szerény intézeti állást, és közzé tehetett egy nemzetközi jogi értekezést *Die Hegemonie* [A hegemonia, 1938] címmel.

A régi időket képviselte néhány évig, egészen pontosan 1925-ben bekövetkezett haláláig Hugo Preuß is, akit a weimari alkotmány „szellemi atyjának” szoktak mondani. Ezt ő – amint azt a *Deutschlands republikanische Reichsverfassung* [Németország republikánus Birodalmi Alkotmánya, 1921] és az *Um die Weimarer Reichsverfassung* [A weimari Birodalmi Alkotmányért, 1924] című könyveiben megerősítette – el is fogadta. Később azonban, ti. a weimari rendszer bukása idején és után, sokat bírálták „műve” miatt: azt állították, hogy az ő zsidó származása az oka az alkotmányon átütő „idegen szellemnek”, melyet ki kell űzni az országból. Vagyis – sugallták – a weimari alkotmányt azért kell háttérbe tolni, mert a német nép számára idegen. Nos, ilyen volt akkoriban Németország!

„KLASSZIKUSOK” ÉS „ÉRETT FÉRFIAK” ♦ A weimari államelmélet legfőbb képviselői azok a tudósok voltak, akik 1920-as években léptek az érett férfikorba. Mint említettem, a legjelentősebb életművet Hans Kelsen, Carl Schmitt, Rudolf Smend és Herman Heller hagyta az utókorra.

Kelsen osztrák volt és többnyire Bécsben lakott, ahol a Bécsi Egyetem professzoraként, majd alkotmánybíróként, illetőleg az osztrák Alkotmánybíróság elnökeként tevékenykedett. 1928-ban visszavonult, mert nem fogadta el, hogy egy törvénymódosítás következtében az alkotmánybíróságra küldött „pártkatoná” legyen, s áttelepedett Kölnbe. 1933-ig az ottani egyetemen tanított nemzetközi jogot, amíg jobbnak nem látta – hogy életben maradjon – elhagyni Németországot. Carl Schmitt az 1920-as években főleg Bonnban élt, s ott eleinte a Kereskedelmi Főiskolán, később a Bonni Egyetemen tanított. 1932-ben ő is a Kölni Egyetem professzora lett, ahol volt némi szerepe abban, hogy Kelsennek el kelljen onnan menekülnie. Rudolf Smend a korszak elején Bonnban, 1922-től Berlinben tanított. Herman Heller az első világháború után közvetlenül Lipcsében, majd Kielben, 1921-től újra Lipcsében, 1926 után pedig Berlinben élt, ahol a Friedrich-Wilhelms Egyetem rendkívüli professzora és a Német Politikai Főiskola tanára volt. 1932-ben a közjog rendes professzorává

nevezték ki a Frankfurter Egyetemen, egy év múltán azonban ő is jobbnak látta elhagyni Németországot.

A weimari időkben lépett érett férfikorba, bár csak azt követően alkotott maradandó műveket Hans Nawiasky és Erich Kaufmann is.

NAWIASKY ÉS A BAJOROK ♦ Hans Nawiasky litván-zsidó családi gyökerekkel bír, de Ausztriában felnőtt közjogász volt, aki még a XX. század elején promoveált (a címe szerint sokat ígérő *Die Frauen im österreichischen Staatsdienst* [Nők az osztrák állami szolgálatban, 1903], egyébként azonban rövidke disszertációval), majd a bécsi, később müncheni tanársága idején a *szövetségi államjogi kérdéseivel* foglalkozott. Írt kisebb elemzéseket a weimari alkotmányról is, de – amint azt *Bayerisches Verfassungsrecht* [Bajor alkotmányjog, 1923] című munkája jelzi – már ekkor a bajor állam dolgai érdekelték igazán. Ez annak fényében érdekes, hogy őt tekintik a (később népszavazással megerősített) 1946-os bajor alkotmány „atyjának”, és – a *Systematischer Überblick und Handkommentar* [Rendszeres áttekintés és középcommentár, 1946] című írásával – ő volt annak első elemzője is. A nácik egyébként 1933-ban politikailag megbízhatatlannak minősítették, mire ő Svájcba emigrált. Itt írt egy hosszú *Általános jogtant* [*Allgemeine Rechtslehre*, 1941], melyet a „jogi alapfogalmak rendszerének” tekintett, valamint később egy még hosszabb – négy részből álló, de öt kötetben megjelent – államelméletet: *Allgemeine Staatslehre* [Általános államtan, 1945-1958] címmel. Ez utóbbiban – mely megbízható és tárgyyszerű, bár kicsit lanygos munkaként még ma is felhasználható – az állam *társadalomtana* és a *jogtana* mellé az államra vonatkozó *eszmék* tanát vette fel.

KAUFMANN ÉS A NÉPAKARAT ♦ Kora és teljesítménye alapján itt említendő Erich Kaufmann is, az egyik leginkább inspiratív weimari gondolkodó, akinek elméletét az utókor valamilyen rejtélyes ok miatt mintha elfeledte volna, ám akit – ahogy az ilyenkor lenni szokott – egyszer majd még újra felfedeznek. Őt elsősorban a nemzetközi jog és jogfilozófia érdekelt, de a természetjogba lehorgonyzott államelmélete is jelentős. Nézetei hosszú élete folyamán változtak ugyan, ám a változás nála inkább afféle hangsúly-eltolódások sora. Vagyis életműve egységesnek mondható.

A jogi és az állami jelenségeket Kaufmann már az első jelentősebb munkáiban – így az *Über den Begriff des Organismus in der Staatslehre des 19. Jahrhunderts* [Az organizmus fogalma a XIX. század államtanában, 1908], főleg pedig a *Das Wesen des Völkerrechts und die Clausula rebus sic stantibus* [A nemzetközi jog fogalma és a *rebus sic stantibus* klauzula, 1911] című írásában – *kulturális és tár-*

sadalmi perspektívából, de történeti alapon szemlélte. Aztán azzal robbant be a tudományos közéletbe, hogy a Kritik der neukantischen Rechtsphilosophie [Az újkantiánus jogfilozófia bírálata, 1921] című művében az akkor legbefolyásosabb jogfilozófiai iskola szemléletmódját és módszertanát kritizálta szellemtudományi alapon. Végül – bár írt alkotmányjogi munkákat is – addigi életművére egy rövidke államfilozófiai tanulmánnyal, a Zur Problematik des Volkswillens [A népakarat problémájához, 1931] című írással tette fel a koronát.

Elméletének alapgondolata az volt, hogy a különböző eszmék csak a *konkrét*, kulturális és történeti *kontextus*ban kezelhető *intézmények* közegében érthetők meg. Az intézmények gyökerét ugyanakkor – hangsúlyozta – a *természetjog* jelenti, amely azok etikai alapját biztosítja, s lehetetlenné teszi, hogy a történelemre vagy másra való hivatkozással relativizálják őket. Kaufman nem tudta elfogadni, hogy valaki az intézményeket, így az államot történelmileg kontingens – s ezért *lényeg nélküli* – jelenségekként gondolja el (amint azt például Kelsen, vagy a hozzá egyes kérdéseiben közelálló Smend tette).

Gondolkodásának érdekes stílusjegye a *kontrapunkt* [ellenpontozás]: az egymással ellentétes álláspontok, illetőleg a különböző szólamok között úgy mozgott, hogy mindkettőt önállónak tekintette, azokat a másikkal egyenrangúként, de a másik által korlátozandónak írta le. Ilyen intellektuális kontrapunkt például az, hogy az *általános* eszméket a *kontextus-függő* intézmények közegébe helyezte. Ugyanígy: azt állította, hogy minden *csak történelmi* kontextusban érthető meg, de egyszersmind azt is hangsúlyozta, hogy a *történeti* megértés elkerülhetetlenül *korlátozott*. Ez a kettősség volt módszertani védjegye. Módszertani szempontból egyébként hivatalosan „objektív idealistának” minősítette magát, ami igaz is (mint sokak esetében, aki komolyan veszik Hegel elméleti örökségét), s ezt politikailag egyfajta protestáns konzervativizmussal vegyítette, ami meg érdekes lehetett (hiszen a protestantizmus az akarat-elveket preferálja, ami az objektív idealizmussal látszólag szembe megy).

Az újkantianizmusban leginkább azt bírálta, hogy hívei a fontos dolgokat „technikai formákra” egyszerűsítik le, a történelmileg konkrét helyett az „absztrakt általánosság” síkján mozognak és „értékmentes osztályozásokat” gyártnak. De mi a baj az elméleti általánossággal? – kérdezhetjük. Amikor egy elméletet formális absztrakciók mentén alkotnak meg – fogalmazta meg Kaufmann a később még sokak által elfogadott, sőt más vonatkozásokban is alkalmazott ítéletet –, akkor az eredmény egy olyan ismeretelmélet, amelynek nincs igazság-fogalma, olyan pszichológia, amelyben nincs lélek-fogalom, olyan jogelmélet, amelynek nincs jogfogalma és egy olyan etika, amely nem ismeri a moralitás fogalmát. Az újkantiánusok – szólt az elsősorban Kelsennek címzett kritika – steril, formalizált fogalmaikkal és a jogi formák túlhangsúlyozásával alulértékelik a *társadalom szociális erőit*; elméletük vakon megy el a társadalmi valóságot formáló „konkrét spirituális értékek” mellett, s hangsúlyo-

zott értékmentességével végül is a „reménytelen *értékrelativizmust*” terjeszti. Az 1921-ben megjelent kritikában Kaufmann odáig jutott, hogy azt állítsa: a német politikai és jogi gondolkodásnak is szerepe volt Németország első világháborús vereségében, amennyiben szociológiai alapok nélkül nem alkothatott érvényes, élő és életképes elméletet. „Mivel nem volt [eleven] jog- és államfilozófiánk – írta – ... [az állam és a társadalom] bizonytalan alapokon állt, és összeomlott azon nagy történelmi próbatétel során, amelyen a német szellemnek a [z első világ]háború során át kellett mennie.” A „spirituálisan unalmasabb és gyengébb nemzetek” – tette hozzá – „szociológiailag erősebbeknek” bizonyultak.

A történelmileg konkrét, kontextusba helyezett intézményekre figyelő szemlélet és a relativizmust fékező általános eszmékre orientált gondolkodás kettőssége megfigyelhető államelméletében is. Az államot eredetileg, még az 1911-es művében, olyan szervezetnek tekintette, amit a nép ad önmagának, hogy „belekösse magát a világtörténelembe” és megőrizze jellegét. Az állam önfenntartása ezért annak a *célnek* a megőrzése, hogy a *nép* a világtörténelem folyamán *részesedjék az emberiség kulturális javaiból*. Az állam szuverén hatalma a kulturális fejlődés előmozdítója is, hiszen az „minden rendelkezésre álló fizikai és erkölcsi forrást” mobilizálni képes. E folyamat során – melyben a „szuverenitás feltétlensége” (minkét a hegelianus elméletekben általában) „politikai szükségszerűséggé” változik – az állam „jóléti állammá” és „erkölcsi intézménnyé” válik. A „társadalmi ideál” azonban – mint (az egyik akkor uralkodó elmélet jellegzetes kifejezésre utalva) írta – „nem a szabadon akaró emberek közössége”, hanem „a győzelmes háború”. E nézeteit (és ezek hegelianus következményeit; például egy állam háborús győzelmével kapcsolatos metafizikai megjegyzéseit) akkor is fenntartotta, amikor 1917-ben sérülten tért haza a háborús frontszolgálatról. Később is aktív hazafi, sőt harcos nacionalista maradt, s ezért nevezte Carl Schmitt (az őt vizsgálati fogságban kihallgató amerikai tiszttel beszélgetve, s persze zsidó származására utalva) Kaufmann még 1946-ban is „háborúskodó militaristának”. Politikailag egyébként Kaufmann leginkább meggyőződéses konzervatívnak volt tekinthető, vagyis a gyakorlatban azokat támogatta, akik azokat támogatták, akik, végül is, hatalomra juttatták a nemzetiszocialistákat.

Ez azért különös, mert az elméletben látszólag középutat keresett a társadalmilag „steril racionalizmus” és a „korlátozatlan vitalizmus” között. Ám ezt valóban nem kompromisszum formájában gondolta el, hanem az *egyik oldal korlátozásával*. Munkásságának egyik elemzője szerint Kaufmann gondolkodásának erőssége *a határok kijelölése* volt. Ez mozgatta újkantianizmus-kritikáját (amelyben a racionális gondolkodás határait próbálta megállapítani), s ez került előtérbe a természetjog szerepét hangsúlyozó fejtegetéseiben is.

Kaufmann a természetjogot az *állam korlátjaként* fogta fel. Az ún. pozitív joggal szemben a természetjog azért lehet az állam korlátja, mert – mint állította – *objektíven* fogalmazza meg a társadalmi intézmények bizonyos elveit, aminek révén megalapozza szabályaikat is. Így „az állam – hangsúlyozta a Német Államjogtanárok Egyesületében a *törvény előtti egyenlőségről* tartott 1926-os referátumában – nem alkot jogot; az állam törvényeket alkot, s az állam és a törvények a jog alatt állnak”. Ezt a meglehetősen általános tételt később úgy konkretizálta, hogy a természetjogot az intézményekhez kötötte: ez utóbbiak lényeges etikai tartalmát ugyanis – mondta – a természetjog fogalmazza meg. Hogyan? Úgy, hogy a társadalom objektív módon intézményekre tagolódik, ezen intézmények *céljait* pedig a természetjog jelöli ki, összekapcsolva így a célokat és a végső normákat.

A *határok kijelölését* tekintette fontosnak a *népakaratról* szóló írásában is. Ennek fő kérdése, hogy valóságos dolog-e a nép akarata, vagy csak olyan fiktív valami, amire a politikusok hivatkozhatnak. E kérdés azért is jogos, mert a népakarat fogalma a *népszellemét* feltételezi, márpedig – tesszük itt hozzá posztmodern játékosággal – a népszellemmel (szerencséjére) még senki sem találkozott. Vagyis a népakarat nem olyasmi, ami egyszer csak benéz az ablakon. Kaufmann szerint népakarat, amint azt a tapasztalatból is tudjuk, *valóságos* jellegű (hiszen néha elsodor uralkodókat, a történelem süllyesztőjébe küld pártokat, megváltoztat államokat stb.); ám sajátossága az, hogy *szétszórt* és ezért *formátlan*. Ha formátlan, akkor formálásra szorul. Formáját a „rákérdés” hívja elő és ez aktualizálja. Vagyis népakarat válasz-jellegű, és csak igen-nel vagy nemmel tud megnyilvánulni. A döntő probléma ezért, hogy ki kérdezheti meg a népet, mikor és hogyan? Ezt az a népakaratot megformáló *intézményi rend* határozza meg, mely egyben *korlátot* is jelent számára. Talán mondani sem kell, hogy egy efféle gondolatmenet hetven év távlatából – vagyis a képviseleti intézmények permanens válsága és a népszavazások idején – is igen aktuális.

KOMMENTÁROK, TANKÖNYVEK, KÉZIKÖNYVEK ♦ A weimari időszak egyik máig ható pozitívuma hogy a viták mögött gazdag és stabil kommentár-, kézikönyv- és tankönyv-irodalom született. Ezek szerzői ugyancsak jeles tudósok voltak.

Az egyik ilyen kézikönyvet az ekkor Heidelbergben tanító Richard Emil Thoma tette közzé, Anschütz-cel közös szerkesztésben, *Handbuch des deutschen Staatsrechts* [A német államjog kézikönyve, 2 kötet, 1930-1932] címen.

Gerhard Anschütz arról maradt nevezetes, hogy – az imént említett kézikönyvben való közreműködés mellett – ő alkotta meg a weimari alkotmány szakmailag leginkább elismert, sőt legendás kommentárját *Die Verfassung des*

Deutschen Reiches vom 11. August 1919. Ein Kommentar für Wissenschaft und Praxis [A Német Birodalom 1919. augusztus 11-i Alkotmánya. Kommentár a tudomány és a gyakorlat számára, 1921, ¹⁴1933] címmel. E munka – melyet hosszú címe helyett még ma is „Anschütz-kommentárként” emlegetnek – 12 év alatt (négyeszeri komolyabb átdolgozás mellett) 14 kiadásban jelent meg, s a kommentár-irodalom sajátos műfaját teremtette meg. Anschütz egyébként már az 1850-es porosz ún. alkotmánylevélről is komoly kommentárt írt [*Die Verfassungsurkunde für den Preussischen Staat vom 31. Januar 1850. Ein Kommentar für Wissenschaft und Praxis*, 1912], de annak második kötetével 1918-ig nem készült el, s ezért befejezése okafogyottá vált. Fontos munkája még a *Lehrbuch des deutschen Staatsrechts* [Német államjog tankönyve, 1916], amely azonban valószínűleg nem önálló mű, hanem heidelbergi alkotmányjogász-elődje, Georg Meyer munkájának átdolgozása. Anschütz-nek, aki még Gerber- és Labandtáncmesterek, s mint ilyen jogpozitivisták gondolkodó volt, eredeti és érdekes alkotmánytani eszméi voltak, ám kommentárjaiban és tankönyvében sosem ezeket toltta előtérbe, hanem a szabályok szövegét elemezte. Érdekes gondolata például az, hogy az alkotmány jogforrástanilag nem áll az egyéb törvények felett, mert bár egy alkotmányozó nemzetgyűlés fogadta el, de módosítására ugyanannak a testületnek volt joga (kétharmados többséggel), amely a törvényeket hozta (egyszerű többséggel). Szerinte tehát a weimari alkotmány szerint nem volt lényeges különbség az alkotmányozó és törvényhozó hatalom között; vagyis egy ilyen különbséget a „minősített többségre” vonatkozó előírás nem alapoz meg. Ugyancsak jogi pozitivizmusa fejeződött ki abban, hogy szerinte az alkotmány módosíthatósága tekintetében az alkotmányozó-törvényhozó hatalom *tárgyilag korlátozhatatlan*, vagyis bármely kérdéssel rendelkezhet. S végül, a törvényhozás bírói kontrollját illetően egy 1926-os előadásában azon az állásponton volt, hogy (bár Németországban a rendes bíróságok vizsgálhatták a rendeletek törvényességét) az évtized elején létrehozott Állambíróság ne kapja meg a korlátlan törvény-megsemmisítési jogot (vagyis ne váljék belőle alkotmánybíróság), mert egy ilyen szerv az államéletnek már nem jogi, hanem politikai tényezője.

Az államtant és a közigazgatás kapcsolatát Georg Jellinek fia, Walter Jellinek tartotta fenn. Közigazgatási jogásként még Paul Labandnál promoveált [szerzett egyetemi diplomát] 1908-ban és Otto Mayernél habilitált [teljesítménye alapján jogosítványt kapott az önálló egyetemi oktatásra] 1912-ben. A weimari időkben a kielii, majd a heidelbergi egyetemen oktatott (amíg a nemzetiszocialisták származása miatt 1935-ben el nem mozdították állásából). Főműve egy enciklopédikus tankönyv, a *Verwaltungsrecht* [Közigazgatási jog, 1928, ³1931], mely úgy váltotta fel Otto Mayer hasonló című könyvét, hogy megőrizte annak kiindulópontjait: például a közigazgatás *jogállami és demokra-*

tikus kötöttségének követelményét, valamint az *általános* és a *különös* rész egységét.

Egy fontos kézikönyvet és egy széles körben elterjedt, államtudománnyal is foglalkozó lexikont a kor jellegzetes, sok szempontból progresszív és intellektuálisan érdekes, bár bölcséleti szempontból nem túl mélyen gondolkodó figurája, Fritz Stier-Somlo tett közzé. Az előbbi a *Handbuch des Völkerrechts* [A nemzetközi jog kézikönyve, 1912-1928] volt, az utóbbi pedig (melyet Alexander Elsterrel együtt szerkesztett) a *Handwörterbuch der Rechtswissenschaft* [Jogtudományi kézisótár, 1925-1931] címet viselte.

Stier-Somlo Szombathelyen született, s osztrák-magyar zsidó családból elszármazott német tudósként jellemezhető. Tanulmányait német egyetemeken végezte, azok befejezése után pedig Bonnban tanított szociális jogot (az egyik első szociális jogi tanszéken). Később a düsseldorfi, majd a kölni közigazgatási főiskolán működött. Ez utóbbi területen azt fejtegette, hogy az iparosítás átalakítja a közigazgatást, s a képzésnek ehhez kell igazodnia. Általában véve pártolta az új dolgokat: próbálkozott az egyetemi szintű újságíróképzéssel, támogatta a nők egyetemi továbbtanulásának lehetővé tételét (ami ekkor még nem volt magától értetődő) és így tovább. Később a Kölni Egyetem tanára lett, s 1925/26-ban az egyetem rektoraként, 1930-ban a jogi kar dékánjaként tevékenykedett. A nemzetiszocialisták már rektorsága idején antiszemita röplapkampányt folytattak ellene. Tanított politikatudományt (ő volt e tudomány első professzora német egyetemen, még 1920-ban), valamint alkotmányjogot és nemzetközi jogot is.

Életműve meglehetősen eklektikus. Stier-Somlo ugyanis mindennel foglalkozott, ami az adott korban korszerűnek tűnt: szociális jogokkal és tömegpszichológiával, demokráciával és diktatúrával, alkotmányjoggal és békeszerződéssel. Igazán maradandót nem ezekben a témákban, hanem az imént említett kézikönyvvel és „kézisótárral” (gyakorlatilag lexikkal) alkotott. A maradandóság annak ellenére is igaz, hogy a nácik 1933-ban a híres könyvégető éjszakák egyikén ezek számos példányát elégették Köln és más német egyetemi városok főterén. A *Handwörterbuch* bizonyára sokáig lángolt, hiszen hat kötete volt, kötetenként cirka ezer oldallal.

A „FIATALOK” ♦ Több jelentős gondolkodó – az állam- és jogtudomány terén például Otto Kirchheimer, Ernst Fraenkel és Franz Leopold Neumann – szakmai pályája ugyancsak a weimari korszakban indult, de azt követően, emigrációban vagy onnan visszatérve teljesedett ki. Az ő munkásságukra ezért később térek vissza. Ekkor volt továbbá pályakezdő Leibholz és bizonyos értelemben Koellreutter is. Az ő pályájuk is később teljesedett ki, de mind a kettő a

weimari gyökerekből táplálkozott, s egészen különböző irányokban haladtak, ezért őket itt jellemzem.

Gerhard Leibholz fiatalon – amikor is Triepel tanítványaként és a jogász Hans von Dohnanyi (a magyar komponista, Dohnányi Ernő fia, a későbbi német ellenálló) barátjaként nyilvánosan hitet tett a weimari rendszer mellett – a törvény előtti egyenlőség kérdéseivel és (kritikailag) az olasz fasiszták alkotmányjogának problémáival foglalkozott. A *Das Wesen der Repräsentation* [A képviselőlet fogalma, 1929] című munkájával habilitált, aminek alapján először Greifswald, majd Göttingen egyetemére kapott meghívást. 1935-ben azonban „kényszernyugdíjazták”. Három évvel később Angliába emigrált. Bár nyitva állt előtte az új tudományos karrier lehetősége (alkalmilag például előadott Oxfordban), 1947-ben mégis hazatért Göttingenbe. 1951-ben alkotmánybíró lett, s húsz éven át Karlsruhe-ban tevékenykedett.

Leibholz volt, még a weimari időkben, a *pártállam* [Parteienstaat] egyik első teoretikusa. Valószínűleg a kifejezés is tőle származik. A *pártállam*on ekkor olyan államot értettek, amelyet a pártok és érdekcsoportok irányítanak, s amelyen a pártok mint a társadalom politikai csoportjai uralkodnak. A „pártállam” mint az állam egyik fajtája összefüggött egy másik fogalommal is, ti. az „azonosság-demokráciáéval”, melyet részben Carl Schmittől vett át. A politikai pártok Leibholz szerint különböző társadalmi érdekeket fogalmazznak meg, ezért valójában a népet képviselik; sőt, ahogy mások fogalmaztak, a parlamentet mint képviselői szervet is helyettesíthetik. Az egyik alapp probléma azonban az, amint már a weimari időkben is látták, hogy a pártok állam feletti uralma nem közjogi eszközökkel valósul meg. Sokan már ekkor bírálták a jelenséget, mint maga Leibholz is, aki azt a „totális uralom” fogalmával hozta kapcsolatba.

Bírált a pártállamot és a parlamentarizmust Otto Koellreutter is, aki Halléban és Jénában tanított, de felsőbb bírósági bíróként is tevékenykedett. Ő már a weimari időkben is a nemzetiszocializmussal kokettált: nem volt párttag, de már az 1930-as választások után – amint egy későbbi nyilatkozatában fogalmazott – „a nemzetiszocializmus oldalára állt”. A náci pártba persze – bár kétségtelenül korábban is szimpatizált vele – csak akkor lépett be, amikor az hatalomra került. Vagyis 1933-ban. Aztán ő lett a hitleri idők egyik hivatalos államjogásza.

EPILÓGUS

A NEMZETISZOCIALIZMUS KORA ♦ A weimari korszak 15 évével szemben Adolf Hitler és a nemzetiszocialisták uralmának 12 éve – miközben a *gyakorlati* államfejlődés, nevezetesen a totális állam kiépítése tekintetében meghatározó jelentőségű volt és rányomta bélyegét az egész XX. századra – a *tudományos igényű* német államtan szempontjából nem sok újat hozott. Ez nem is csoda, hiszen a totális államoknak nem autonóm módon gondolkodó tudósokra, ha-

nem „ideológusokra” volt szüksége, akik a hatalmi törekvéseket egy tudományosnak tűnő nyelvre fordítják át. Ezeket meg is kapták; többen önként jelentkeztek az ilyen szerepre.

1933-ban, illetőleg azután viszonylag gyorsan megváltozott az államtan művelőinek köre: Anschütz lemondott katedrájáról, Kaufmann és Leibholzot menesztették, Triepelt nyugdíjazták, R. Schmidt emeritált, Smendet arra kényszerítették, hogy vonuljon „vidékre”, Kelsen és Heller pedig emigrált. Bár a hatalom megragadásakor az államtan művelői közül senki nem volt a náci párt tagjai, ez a helyzet nemsokára megváltozott: a maradó többség úgy döntött, hogy „igazodik” a hatalomhoz. A különböző egyetemi és akadémiai helyeket a harmincas évek elején járó, törekvő fiatalok vették át, akik korábban többnyire konzervatív módon gondolkodtak. Berlinben az utókor számára „az SS jogászaként” emléket hagyó Reinhard Höhn, Frankfurtban az alkotmányjogász Ernst Forsthoff, Freiburgban a közigazgatási jogász Theodor Maunz, Jénában Ulrich Scheuner, Kielben az ugyancsak alkotmányjogász Ernst Rudolf Huber lett professzor. Többük Carl Schmitt tanítványa vagy követője volt.

A korszak két „hivatalos” államtudósa Carl Schmitt és Otto Koellreutter lett. Az előbbi csilága 1936 után elhalványult, bár le nem áldozott; az utóbbié pedig, bár néha-néha (például amikor a felesége rokonságából valaki koncentrációs táborba került) pislákol egy kicsit, de a rendszer bukásáig mégiscsak ragyogott. 1933-ban Carl Schmitt Bonnból Berlinbe került, Koellreutter pedig a müncheni egyetem államjog-professzora lett (1935-től 1937-ig egyébként a jogi kar dékánjaként működött, s természetesen tagja volt a nemzetiszocialista „tudományos akadémiának” is).

Az 1930-as évek központi problémája az új német állam fő jellemzőinek meghatározása volt. Ebben az ideológiai diskurzusban Reinhard Höhn például az állam népi és nemzeti jellegét hangsúlyozta. A kiindulópont az – írta a *Rechtsgemeinschaft als Volksgemeinschaft* [Jogközösség mint népközösség, 1935] című művében –, hogy a nemzetiszocializmus világnézetét vezérlő közösségi elv *jogelvvé* válik, s „az államjog területén a nemzeti közösség fogalma átveszi az állam mint jogi személy helyét”. Ernst Forsthoff eleinte nem vette észre, hogy a német nemzetiszocialisták az állam identifikációja terén is meg akarják különböztetni magukat az olasz fasisztáktól, ezért *Der Totale Staat* [A totális állam, 1933] címen adott ki könyvet. Koellreutter az állam élén álló személy szerepét emelte ki, így aztán – főleg a *Der deutsche Führerstaat* [A német vezér-állam, 1934] és a *Führung und Verwaltung* [Vezetés és igazgatás, 1938] című írásai alapján – őt tekintik a *vezérelvű állam* teoretikusának.

A nagy kérdést – Mi legyen a *jogállam* fogalmával? – a lehető legegyszerűbben oldották meg: először „nemzeti”, majd „nemzetiszocialista” jelzővel látták el, s így azt bármilyen célra felhasználhatóvá tették. A „nemzeti jogállamot” – fejtegette például Koellreutter – csak a politikai és kulturális fejlődés alapját jelentő, „fajilag megőrzött” „népi életrend” képes megteremteni. Ilyesmiket írt államelméleti főművében, a *Grundriß der allgemeinen Staatslehre* [Az általános államtan alapvonalai, 1936], valamint a *Deutschen Verfassungsrecht* [Német alkotmányjog, 1938] című munkában is. Ez utóbbi 4. §-a arról árulkodik, hogy tudta: „nem babra megy a játék”, vagyis amit ír, az nem csak afféle bölcsekedés egy elefántcsont toronyban, hanem véresen komoly dolog. „A nemzetiszocialista német jogállam felépítése – fogalmazott – azt a *külső nyomást* jelenti, amely arra irányul, hogy a nemzetiszocialista világnézet totalitása átjárja a német népet”. Azt nem tette hozzá, hogy egyesekkel szemben e „külső nyomást” a koncentrációs táborokban érvényesítik.

Koellreutternek egyébként az 1945 utáni pályája is tanulságos. Egy „nácitlanítási” vizsgálati eljárás végén öt év munkatáborra ítélték, ahonnan azonban egy év múltán hazaengedték. Számos művét, bár nem mindet, tartalmazta az a szovjet megszállási zónában kiadott titlalmi lista (lényegében *könyvindex*), amely a német közgondolkodás és közigazgatás átalakítása során a fejkéből „kigyomlálandó”, vagyis a kártékony műveket tartalmazta. Az ezen szereplő

könyveit az NDK megalakulása után is megtoldották néhányal, ami jól jött az NSZK-ban zajló, főleg Theodor Maunz által végzett „szerecsen-mosdatáshoz”. Ennek eredményeként Koellreutter 1949-ben formálisan nyugdíjba vonult, 1952-ben pedig emeritált [érdemeket szerzett nyugalmazott egyetemi tanár címet kapott]. 1950-től, bár nem taníthatott, újra publikált: írt cikkeket, kommentálta az alkotmánybíróági határozatokat és megjelentette a *Deutsches Staatsrecht* [Német államjog, 1953], majd a *Staatslehre im Umriss* [Az államtan vázlata, 1955] című munkáit. Könnyen elképzelhető, hogy ezekben mi áll! Történelmi tanulság: aki elégedetlen az 1990-es magyar rendszerváltás során megfigyelhető személyi változatlansággal, az vizsgálja meg a német egyetemi és tudományos elit 1945 utáni összetételét, és sok érdekes dolgot talál.